

ƏKİN LƏRGƏSİ – *Lathyrus sativus* L. YEMÇİLİKDƏ ALTERNATİV QIDA MƏNBƏYİ KİMİ

Almas Əsədova

*Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin Genetik Ehtiyatlar İnstitutu,
almas.i.asadova@gmail.com*

Əsrlər boyu istər əhalinin qidaya, istərsə də kənd təsərrüfatı heyvanlarının yemə olan tələbatının ödənilməsində paxlalıların böyük rolu olmuşdur. Bu da paxlalı bitkilərin keyfiyyətli zülal, əvəzolunmaz amin turşuları, minerallar və vitaminlərlə zəngin olmasından irəli gəlir. Bu baxımdan ölkə ərazisində mövcud olan digər biomüxtəlifliklərlə yanaşı, paxlalı bitki genetik ehtiyatlarının toplanması, öyrənilməsi, qorunub saxlanması, onlardan ərzaq, yem və seleksiya məqsədilə səmərəli istifadə məsələləri 1996-cı ildə qəbul olunmuş Qlobal Fəaliyyət Planından (QFP) irəli gələn Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Bitki Genetik Ehtiyatlarının Mühafizəsi və Səmərəli İstifadəsi proqramının yerinə yetirilməsi üçün də əsas vəzifələrdən biridir.

Digər tərəfdən, iqlim dəyişikliklərinin və ekoloji streslərin getdikcə artdığı bir şəraitdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, o cümlədən kənd təsərrüfatı məhsullarının artırılması üçün davamlı bitkilərə tələbat artmışdır. Həm məhsuldarlıq artımının durğunluğu, həm də ekoloji təzyiqin artması ilə istehsal sistemlərində baş verən azalmalar fermerlər üçün də böyük problemlər yaradır. Bu baxımdan iqlim dəyişikliyinə təsirlərinin azaldılmasını təmin etmək və onlarla mübarizə aparmaq üçün iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşan, daha davamlı kənd təsərrüfatı bitki növlərindən istifadə ön plana çıxır. Kənd təsərrüfatı təcrübələri əsasında qidaya artan tələbatın ödənilməsində taxıl və yem paxlalıları da daxil olmaqla ətraf mühitə uyğun yeni təhlükəsiz əkin sistemləri üçün əlverişli kontekst yaradılır. Paxlalılar kimi tanınan dənli paxlalılar əsas qida məhsullarıdır və əksər ölkələrdə mühüm protein mənbəyidir. Onlar həm də ekoloji cəhətdən təmizdir, bir çox digər qida və sağlamlıq üçün faydalı komponentlərin davamlı mənbəyidir.

Genetik Ehtiyatlar İnstitutunda ölkə ərazisində yayılmış biomüxtəlifliyin toplanılması, saxlanması, öyrənilməsi, mühafizəsi, onların seleksiya işlərində başlanğıc material kimi istifadəsinin elmi əsaslarının tədqiqi istiqamətində geniş elmi işlər aparılır ki, paxlalıların tədqiqi də bu işlərin bir hissəsidir.

İstər yem, istərsə də qida baxımından dənli taxıl və paxlalı bitkilərə olan tələbat hələ də yerli məhsullar hesabına ödənilmir. Respublikamızda kənd təsərrüfatı heyvandarlığının inkişaf etdirilməsi, heyvandarlıq məhsullarının artırılması, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi və onun maya dəyərinin aşağı salınmasında ən mühüm məsələlərdən biri möhkəm yem bazasının yaradılması ilə yanaşı, mal-qaranın tam dəyərli yem payları ilə yemləndirilməsidir. Otlaq sahələrinin azalması, biçənlərdə yararlı yem bitkilərinin tükənməsi kənd təsərrüfatı heyvanlarının keyfiyyətli yemə olan tələbatını artırır. Digər tərəfdən, floraya daxil olan növlərin əksəriyyətinin yem üçün yararlı olmasına baxmayaraq, otlaqların systemsiz istifadəsi, eroziya və digər faktorların təsiri nəticəsində onların arealı kiçilmişdir. Otlaq sahələrində yem bitkilərinin əsasını taxıllar və digər yem bitkiləri təşkil edir. Paxlalı bitkilər azlıq təşkil edir və paxlalıların heç də hamısı heyvanlar tərəfindən yeyilmir. Bunların bəziləri zəhərli, bəziləri alaqlar kimi zərərliyə malikdir. Yem kimi qiymətli olan paxlalıların otlaqlarda və biçənlərdə artırılması çox mühümdür. Çünki heyvanların yemində protein çatışmazlığı onun qidalılıq qiymətinin aşağı düşməsinə, gözlənilən yem çıxarının artmasına və heyvani ərzağın bahalaşmasına gətirib çıxarır. Buna görə də yem balansının hər bir təsərrüfatda mütləq dənli paxlalı bitkilər hesabına tarazlaşdırılması vacibdir. Otlaqda yem bitkisinin böyük hissəsini taxıllar və başqa yem bitkiləri təşkil etdiyindən burada paxlalılar az miqdardadır. Paxlalıların növ baxımından say tərkibini reintroduksiya, yəni toxum yolu ilə artırmaq olar. Digər tərəfdən, açıq sahələrdə əkin lərgəsinin əkininin genişləndirilməsi daha məqsəduyğundur.

Əkin lərgəsi (*Lathyrus sativus* L.) birillik dənli paxlalı bitkidir. Əsas bitkilərlə müqayisədə əkin lərgəsi mövcud şəraitin tələblərinə uyğun olaraq, dayanıqlı kənd təsərrüfatı üçün model məhsul və faydalı torpaqlarda əkin sistemlərinin şaxələndirilməsi üçün maraqlı alternativ hesab olunur. Əkin lərgəsi (*Lathyrus sativus* L.) fərqli torpaq və iqlim şəraitinə yaxşı uyğunlaşması, aşağı temperaturlara, sel və quraqlığa dözümlülük göstərməsi, xəstəlik və zərərvericilərə qarşı davamlı, insan qidası və heyvan yemi üçün yüksək protein tərkibinə malik olması ilə xarakterizə olunur. Üstəlik, digərləri ilə müqayisədə məhsuldarlıq, azot fiksasiyası və şoranlığa tolerantlıq baxımından da üstün paxlalı bitkidir. Bu xüsusiyyətləri ilə o, qida təhlükəsizliyinin təmin olunmasında, xüsusilə də gözlənilən iqlim dəyişiklikləri problemləri qarşısında mühüm məhsul hesab edilir. Əkin lərgəsi (*Lathyrus sativus* L.) öz əhəmiyyətinə görə Kew's Millennium Seed Bank tərəfindən tanınmış və yeni iqlim şəraitinə uyğunlaşdırılması üçün istifadə ediləcək ən mühüm qida bitkilərinin istehsalında əsas prioritet bitkilərdən biri hesab edilmişdir.

Son rəylər əkin lərgəsini stresə davamlı, iqlim dəyişkənliyinin təsirlərinə dözümlü, heyvandarlıqda yemçiliyə töhfə verən bitki kimi qiymətləndirmişdir. Heyvani qida olması ilə yanaşı, dənələri də quşlar tərəfindən həvəslə yeyilir. Ərzaq baxımından da əhəmiyyətlidir. Ədəbiyyat məlumatına görə, təmiz əkində 220-230 s/h yaşıl kütlə, 30-35 s/ha senaj, 15-20 s/ha dən almaq olur. Əkin lərgəsinin 100 kq dənində 108,2 yem vahidi, 20,5 kq həll olmuş protein, 100 kq yaşıl kütləsində 15,8 yem vahidi, 3,6 kq həll olmuş protein vardır. Toxumunda 23-24% zülal, 24-45% karbohidrat, 0,5-0,7% yağ, 2,5-3,0% kül, 4,0-4,5% sellüloza, 38-42,5% nişasta olur. Son illərin təcrübəsi göstərir ki, lərgə dəninin döyülmüş halda digər yemlərlə qarışığı donuzlar, iribuynuzlu mal-qara və qoyunlar üçün keyfiyyətli yem hesab olunur. Əkin lərgəsi yazlıq taxıllar üçün də yaxşı sələfdir.

Qeyd edək ki, Genetik Ehtiyatlar İnstitutunun Abşeron Təcrübə Bazasında əkin lərgəsinin – *Lathyrus sativus* L. yeni "Zirvə" sortu yaradılmışdır. Bitki yarımkol, yayılmış olub gövdəsinin hündürlüyü 100-120 sm-dir. Yarpaqları uzunsov, neştərşəkilli, ölçüsü 5,38 sm uzunluğunda və 0,4 sm enindədir. Paxlası uzunsov-ellipsşəkilli, bel tərəfi tikişli, 4,0-1,3 sm ölçüdə olub 3-4 ədəd toxumludur. Toxumu orta böyüklükdə, diş- və ya pazşəkillidir. Rəngi sarımtıl, yaşılmıtlı-sarıdır. 1000 dəninin kütləsi 201,0-231,0 qr., məhsuldarlığı 18,0-20,5 s/ha-dır. Bitkidə paxlanın sayı 52-60 ədəd, tam çıxışdan çiçəkləməyə qədərki günlərin sayı 111-125 gün, tam çiçəkləmədən təsərrüfat yetişkənliyinə qədər 45-65 gün, çiçəkləmənin başlanılmasından bitməsinə qədər 23-31 gün təşkil edir. Birinci paxla 14-27 sm hündürlükdə, 6-10-cu buğumda əmələ gəlir. Quraqlığa, xəstəlik və zərərvericilərə davamlıdır.